

ZEYDÎ İMAM KÂSİM B. İBRAHİM ER-RESSÎ'YE (246/860) GÖRE ŞİÎ FIRKALARIN TASNİFİ

Mehmet KESKİN*

ÖZ

Ebu Muhammed el-Kâsım er-Ressî, Abbasilerin ilmi ve siyasi açıdan güçlü olduğu dönemde yaşamış, Ehl-i beyt ve Zeydiyye'nin önde gelen simalarından biridir. Zeydî kelamının kurucusu sayılır. Yaşadığı Hicri II. ve III. Asırda Şia mezhebinin teşekkül sürecine, Şîî farklılaşmaya ve Şia'nın fırkalara ayrılışına tanıklık etmiş önemli bir alimdir. Eserleri Zeydiyye düşüncesinin temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu çalışmadaki temel amaç; ilk dönem Zeydî müelliflerden olan er-Ressî'nin, *er-Redd ala-r-Ravâfiz min Ehli'l-Guluvv* adlı eseri bağlamında Şîî fırkaları zikretmek ve er-Ressî'nin bu fırkalarla ilgili verdiği bilgileri, ilk dönem Mezhepler Tarihi yazarlarının sunduğu verilerle karşılaştırmalı olarak işlemektir.

Anahtar Kelimeler: er-Ressî, Râfıza, Şia, Fırka, İmâmet

ACCORDING TO AL-KÂSİM IBN İBRĀHĪM AL-RESSĪ (246/860) -AN IMAM OF ZAYDĪ- THE CLASSIFICATION OF SECTS OF SHIA

ABSTRACT

Abu Muhammed al-Kâsım al-Ressî, who lived in a period when the Abbasids were scientifically and politically strong, is one of prominent figures of Ahl al-bayt and Zaydiyya. He is considered as the founder of theology of Zaydî. He is an important scholar who witnessed the process of formation of Shia denomination, differentiation of Shia and fractionalization of Shia in Hijrî 2th and 3th centuries. His studies are main resources of Zaydî thought. The main purpose of this study is focusing on Shia sects in a context of al-Rassî's *al-Redd ala al-Ravâfiz min Ahl al-Guluvv*. Another aim of this study is comparing the informations al-Rassî gives concerned this sects to data offered by historians of denominations.

Keywords: al-Rassî, Râfıza, Şia, Sect, Imâmat

GİRİŞ

Ebu Muhammed el-Kâsım er-Ressî b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali, 169/785 yılında doğmuş. Medine yakınlarındaki er-Ress'te 246/860 yılında yaklaşık olarak 77 yaşında vefat etmiştir. Böylece o Abbasi halifelerinden Harun Reşid'in hilafetinden (170/786) itibaren el-Emin (193/809), el-Me'mun (198/813), el-Mu'tasım (218/833), el-Vasık (227/842) ve el-Mütevekkil'in (232/847) hilafetinin son yılına kadarki dönem içerisinde yaşamıştır.¹ Medine'de büyümüş ve gençlik yıllarını Mekke, Medine ve Yemen bölgelerinde geçirmiştir. Bir ara Kûfe'de bulunmuştur. Mısır'a gitmiş ve oradan ayrıldıktan sonra, Medine yakınlarındaki er-Ress'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. er-Ressî nisbesi buradan gelmektedir. Zeydî edebiyatında el-Kâsım er-Ressî mümtaz bir yere sahiptir, kendisini daha çok ilme vermiş ve birçok konuda eserler yazmıştır.² er-Ressî Mu'tezilî düşünceden fazlasıyla etkilenmiştir. İmamet anlayışı bir tarafa bırakılacak olursa hemen hemen Mu'tezile'nin bütün görüşlerini benimsemiştir. Eserleri, kendinden sonra Yemen Zeydîlerinin Mu'tezilî düşüncüyü benimsemesinde etkili olmuştur. Bu açıdan Zeydiyye'nin fikri teşekkülünün adeta mimarı olmuştur. Zeydî kelim düşünceinin oluşumunda ve gelişiminde büyük etkiye sahip olan er-Ressî, Mu'tezilî kelim sistemini Zeydiliğe taşıyan ve ilk sistematik Zeydî kelimcisi olarak görülür. Yemenli Zeydîlerin el-Kâsım er-Ressî'ye nisbetle Kâsımiyye olarak bilinmesi er-Ressî'nin Zeydiyye mezhebindeki yerini göstermesi açısından önemlidir.³ er-Ressî'nin vefatından kısa bir süre sonra torunu Hadi ile'l-Hakk Yahya b. Hüseyin (298/911) Yemen Zeydî devletini kurmuş⁴ ve buradaki Zeydîler varlıklarını günümüze kadar sürdürmüştür.

er-Ressî, 169/785-246/860 yılları arasında yaşadığından İmâmiyye Şiası'nın 7. İmam olarak kabul ettiği Musa Kazım'dan (128/745–183/799) itibaren 8. İmam Ali er-Rıza (153/770-203/818), 9. İmam Muhammed et-Taki (195/810-220/835), 10. İmam Ali en-Naki (214/828-254/868) ve 11. İmam Hasan el-Askeri (232/846-260/874) dönemlerine tanıklık etmiştir. Ayrıca er-Ressî'nin kendisi Ehl-i beyt'ten olduğundan gerek Ehl-i beyt gerekse Ehl-i beyt etrafında oluşan Şii teşekküller/fırkalar hakkında ilk elden bilgiye sahip olup; birçok Şii hareket ve Şii imamlarla alakalı meydana gelen olaylara tanıklık etmiş bir kişidir. “Kuşkusuz bir düşünürü, çağının tanığı olarak görmek mümkündür.”⁵ Bu nedenle onun Şia tasnifi

¹ Bkz. Binyamin Abrahamow, “Kâsım b. İbrahim'in İmâmet Teorisi” (Çev.: Mehmet Ümit), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/7-8 (2005), s. 155; Resul Öztürk, *Kasım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayınları, Van, 2008, s.39; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul, 2010, s. 163 vd.

² Eserleri için Bkz.. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 170 vd.; Eserleri araştırmacılar tarafından ayrı ayrı ele alınmış ve nihayet Abdülkerim Ahmed Cedeân tarafından tahkik edilerek bir arada ve “*Mecmû' Kutub ve Resâil*” adıyla Daru'l-Hikmeti'l-Yemaniyye yayınevince 2001'de iki cilt halinde muhakkikin geniş bir mukaddimesiyle neşredilmiştir.

³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fırlalı), İstanbul, 1998, s.337; Yusuf Gökâl, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 6; Yusuf Gökâl, “Zeydiyye”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 2012, s. 222-223.

⁴ Yusuf Gökâl, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, s. 100; Yusuf Gökâl, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2 (2007), s. 79-80.

⁵ Mehmet Dalkılıç, “Abdülkerim eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, *Milel ve Nihal*, VI/1 (İstanbul, 2008) s. 144.

muhtemelen elimizde bu nitelikte yapılmış erken döneme ait ilk tasniftir. Her ne kadar imâmet inancını eleştirel bağlamda ele alıyorsa da Şii imâmet inancı/telakkisi hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir.

Bu makalede er-Ressî'nin *er-Redd ala'r-Ravâfiz min Ehli'l-Guluvv* adlı eseri esas alınmıştır.⁶ Bu eserdeki Şia taksimi irdelenecektir. er-Ressî'nin Şia tasnifi kadar onun Râfıza kavramını hangi grupları kapsayacak şekilde kullandığı da dikkate değerdir. Çünkü Mezhepler Tarihi müellifleri, Râfıza kavramını farklı şekillerde kullanmışlardır.⁷ er-Ressî ise Râfıza kavramını kendine özgü bir biçimde kullanmıştır. Ona göre Zeydiyye hariç Şii fırkaların tümü Râfıza olarak adlandırılır. Böylece o bu kavramı daha kuşatıcı bir biçimde Ali b. Ebî Tâlib'in Peygamber'den sonra nass ve tayin ile imam olduğuna ve imâmetin onun soyunda bu şekilde devam ettiğine inanan İmâmiyye çizgisindeki fırkaların müşterek adı olarak kullanmıştır.⁸

1. er-Ressî'ye Göre Şii Fırkalar

Şiilik iddiasında bulunan grupların sayısını on üç olarak veren er-Ressî bir grup hariç diğer on iki Şii fırkanın cehennemlik olduğunu zikreder. Ona göre cehennemlik olan bu on iki Şii grubun tümü Ravâfiz (Rafıziler) olarak isimlendirilir.⁹ er-Ressî'ye göre Şia, ana iki gruptan oluşmaktadır. Birincisi kendisinin de mensubu olduğu Zeydiyye; ikincisi ise bütün Şii fırkaları içinde barındıran Râfıza olup bu ana fırka on iki fırkadan oluşmaktadır. İsmi

⁶ Bu eser; "*Mecmû' Kutub ve Resâil el-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*" adıyla Abdülkerim Ahmed Cedebân tarafından geniş bir mukaddimeyle tahkik edilerek Daru'l-Hikmeti'l-Yemaniyye yayınevince 2001'de iki cilt halinde neşredilen ve er-Ressî'nin eserlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan kitabın birinci cildinin sonlarında yer alan bir eserdir. er-Ressî bu eserin başında Şii fırkaları zikreder. Akabinde Zeydiyye dışındaki Şii fırkaların imâmet düşüncesine yönelik kendi imâmet nazariyesi ekseninde eleştiriler yönelir. Risalenin er-Ressî'ye aidiyeti konusunda bazı tereddütler dile getirilmişse de ona atfedilen eserler içinde otantikliği tamamen inkar edilebilecek tek eserin Haricilere karşı yazdığı belirtilen Kitâbu'l-Kâmili'l-Münîr adlı eser olduğu ifade edilmektedir. Bkz., Abrahamow, *a.g.m.*, s.158-159, dipnot: 7.

⁷ Eş'arî, Râfıza kavramını Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetini nassta ismen ve açık bir şekilde Peygamberin belirttiğini savunan İmâmiyye ile eş anlamlı kullanır ve el-Kâmiliyye fırkası hariç onların yirmi dört fırka olduğunu tümüne İmâmiyye denildiğini söyler. Eş'arî'ye göre bu Şii grubun Râfıza olarak isimlendirilmesinin nedeni; Ebubekir ve Ömer'in imamlığını reddetmeleridir. el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980, s.16-17. en-Nâşî, Kummî ve Nevbahtî, Muhammed b. Abdillâh b. Hasan b. Hasan b. Ali'nin imam ve kaim mehdi olup olmadığını savunan el-Muğîriyye adlı Şii fırkanın reisi olan el-Muğîre b. Said'in kendileriyle birlikte huruç (isyan) etmeyen Şii gruba er-Râfıza ismini taktığını belirtirler. Bkz., en-Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Şirşir el-Enbârî, *Mesâilu'l-İmâme, Kitâbu Usûlu'n-Nihal*, (Thk.: Josef Van Ess) Beyrut, 1971, s. 46; Kummî/Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, (Çev.: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu), Ankara, 2004, s.190. Ancak en-Nâşî bu görüşe karşılık bazılarına göre İmamîlere Râfıza ismini verenin Zeyd b. Ali olduğunu söyler. Bkz., en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.46.

⁸ Bkz. el-Kâsım er-Ressî b. İbrahim b. İsmâil, *er-Redd ala'r-Ravâfiz min Ehli'l-Guluvv*, (*Mecmû' Kutub ve Resâil, içinde*), (Thk.: Abdülkerim Ahmed Cedebân), San'a, 2001, I, 533 vd. Krş.: Onat, Hasan "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)" *AÜİFD*, XXXVI (Ankara, 1997), s. 81. Râfıza kavramı hicri II. Asrın ilk yarısından itibaren kullanılmaya başlanmış sonradan İmâmiyye çizgisinde olan bütün gruplar için özellikle muhalifler tarafından kullanılır şemsiye bir kavram halini almıştır. Bkz., Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul, 2009, s. 30.

⁹ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 533.

belirtmeden kendisinin mensup olduğu Zeydiyye'yi kurtuluşa eren tek fırka olarak görür.¹⁰ Ona göre Resulullah'ın Ehl-i beyt'i ve onların alimleri, Râfıza'nın İslami yolda olmadıkları hususunda icma etmişlerdir.¹¹ Böylece er-Ressî, kendisinden sonra gelen, hem Ehl-i Sünnet İslam Mezhepleri Tarihi yazarlarının¹² hem Meşhur Mu'tezilî makâlât yazarı el-Ka'bi el-Belhî'nin¹³ hem de en-Nâşî'nin¹⁴ yaptıkları tasniften farklı olarak Şia'yı önce Zeydiyye ve Râfıza olarak iki fırkaya ayırır.¹⁵ Sonra Râfıza'yı on iki fırkaya taksim eder. er-Ressî, Râfıza olarak isimlendirdiği bu Şii gruplara imam ve imâmet konusu ağırlıklı olmak üzere tenkitler yöneltir.

er-Ressî'nin, Ravâfız olarak isimlendirdiği on iki Şii fırka şunlardır: es-Sehâbiyye (السحابية), el-Keysâniyye (الکيسانية), er-Ravendiyye (الرَوَندِيَّة), el-Mûsiyye (الموصية), el-Mubârekiyye (المباركية), el-Fathiyye (الفضحية), el-Mufaddaliyye (المفضلية), es-Subriyye (السطبية), el-Hatâbiyye (الخطابية), el-Vâkıfa ve el-Memtûriyye (الواقفة والممطورية), el-Kat'îyye (القطعية) ve el-Bişiyye (البشرية).

¹⁰ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 533. er-Ressî'nin Şia dışındaki fırkaları nasıl tasnif ettiğine vakıf olunmamakla birlikte, kendisinin de mensup olduğu Şia'yı 12+1 şeklinde tasnif etmesi onun Hanefî fırka geleneğinde de kullanılan mezhepleri 6 ana fırka, her ana fırkanın altında 12 alt fırka ve kurtuluşa eren fırka olarak gördüğü 1 fırka şeklindeki taksimi (6x12+1=73) akla getirmekle birlikte, mevcut verilerle bunun kuvvetle muhtemel olduğunu söylemek mümkün değildir. Krş.: Ahmet Ak, "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi" *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 (Sivas, 2008), s. 296-298; Muzaffer Tan, "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi", *AİFD*, XLIX/2 (Ankara, 2008), s.125.

¹¹ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 564.

¹² Eş'arî Şia'yı Gâlîyye, er-Râfıza ve ez-Zeydiyye şeklinde üç ana gruba ayırır. Bkz., el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.5 vd. Şehristânî Şia'yı beş ana fırka olarak ele alır ve eş-Şia' başlığı altında onların Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve İsmâiliyye olduklarını söyler. Bkz., Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, (Thk.: Muhammed Seyyid Geylânî) Beyrut, 1404/1984, I, 145-146. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Şia'ya Rafıza adı altında yer vererek onları dört ana fırkaya ayırır. Bunlar Zeydiyye, İmamiyye, Keysâniyye ve Gulât mezhepleridir. el-Bağdâdî, Sebeiyye fırkasını bundan ayrı tutarak onun da Rafîzi bir fırka olduğunu ancak bu fırkanın daha Ali b. Ebî Tâlib sağken ortaya çıktığını ve Ali'ye ilahlık atfettiklerini söyler. el-Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) Beyrut, 1995, s. 21. Râzî de el-Bağdâdî gibi Şia'yı dört ana fırkaya ayırır. Bunlar Zeydiyye, İmamiyye, Keysâniyye ve Gulât fırkalarıdır. Razi bu fırkaların tümüne er-Ravâfız başlığı altında yer verir. Bkz. er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fireki'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn*, (Thk.: Ali Sâmi en-Neşşâr) Beyrut, 1402/1982, s. 52-57. el-Malâtî, bütün Şii fırkalarını Râfıza başlığı altında ele alır ve onların on sekiz fırka olduğunu zikreder. Zeydiyye'yi Râfıza'nın on sekizinci fırkası olarak zikreder. Bkz. el-Malâtî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red*, (Thk.: Muhammed Zahid Kevserî) Kahire, 1977, s.18, 33.

¹³ Belhî'ye göre, İslam mezhepleri temelde altı fırka olup bunlar: Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviyye fırkalarıdır. Belhî, Şia'yı üç ana fırkaya ayırır. Bunlar İbni Sebe'nin taraftarları olan aşırı gruplar, Zeydiyye ve İmamiyye fırkalarıdır. Bütün bu fırkalara Şia adı altında yer verir. Bkz. el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, el yazması, (Dr. Raci el-Kürdî özel kütüphanesi), vr. 6a, 7a-7b.

¹⁴ en-Nâşî'ye göre, ana fırkalar beştir. Bunlar: Şia, Mutezile, Havâric, Mürcie ve Haşviyye fırkaları olup İslam mezheplerinin tümünün bu fırkalara dayanır. Böylece en-Nâşî bütün Şii fırkalarını Şia başlığı altında yer verir. Bkz. en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 20 vd.

¹⁵ Bu imamet düşüncesine göre yapılan bir taksimdir. Buna göre Şia'da imamın vasfen belirlendiğini iddia edenler bir fırka, bu Zeydiyye'dir. İmamın açık nass ile belirlendiğini söyleyenler diğer grubu teşkil etmektedir ki, bunlar Zeydiyye dışındaki bütün Şii fırkalarıdır. Bkz. Yusuf Gökalp, "İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, (2014) s.90-91.

Yukarıda sunulan sıra takip edilerek önce fırkanın ismi ve er-Ressî'nin fırka hakkında verdiği bilgiler aktarılacaktır. Sonra söz konusu fırka ile ilgili bu bilgiler klasik kaynaklardaki verilerle karşılaştırmalı olarak işlenecektir. Böylece er-Ressî'nin bu husustaki özgün yanı ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1. es-Sehâbiyye (السحابية): Ali b. Ebî Tâlib'in sağ olup ölmediğini, Arap ve Acem diyarlarını emri altına almadan ölmeyeceğini ve onun bulutlar içinde olduğunu iddia eden Rafizî gruptur.¹⁶

Eş'arî bu fırkayı Şia'nın Gulât fırkaları içinde saymaktadır. Bu fırka mensuplarının çoğu imamlara vahyin geldiğini, meleklerin ona indiğini, mucizeler gösterdiklerini ve şer'i hükümleri nesh edebildiklerini iddia ederler. Ali b. Ebî Tâlib'in bulutlarda olduğuna inandıkları için bir bulut geçip gittiğinde ona selam ederler.¹⁷ Kummî, Ali'nin bulutlar içinde olduğunu söyleyen ve “*Onlar, sadece Allah'ın buluttan gölgelikler içinde meleklerle birlikte gelmesini ve kendi işlerinin bitirilmesini gözetliyorlar*”¹⁸ ayetinden Ali'nin kast edildiğini belirten grubun Keysâniyye'den bir topluluk olduğunu belirtir.¹⁹ Malâtî bu fırkanın Abdullah b. Sebe'ye nisbet edilen gulât Sebeiyye fırkalarından olduğunu zikreder.²⁰ Ali b. Ebî Tâlib'in ölmediğini ilk dile getiren kişinin daha önce onun ilahlığına da kail olan Abdullah b. Sebe olduğu ifade edilir.²¹ el-Bağdâdî, Ali'nin ölmeyip bulutlar içinde olduğunu ileri süren fırkanın Sebeiyye'den bir grup olduğunu belirtir.²² Şehristânî, bizzat İbn Sebe'nin Ali'nin sağ olup ölmediği ve bulutlar içinde olduğunu, gök gürültüsünün onun sesi ve şimşekğin onun gülümsemesi olduğunu söyler. Fakat Sehâbiyye adıyla bir fırkadan söz etmez.²³ Sebeiyye tabiri hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren gulât Şii şahıs ve grupların müşterek adı olarak kullanılmıştır.²⁴

¹⁶ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 533.

¹⁷ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.16.

¹⁸ Bakara, 2/210.

¹⁹ Kummi/Nevbahti, *a.g.e.*, s. 111. Bazı rivayetlerde Hz. Muhammed'in (s.a.s) Ali b. Ebî Tâlib'e “Sehâb” adında bir sarık hediye ettiğini ve Ali başında sarık olduğu halde geldiğini görünce: “Ali (sarığı olan) Sehâb içinde geldi” buyurduğu belirtilir. İşte bu ifade sonradan aşırı Şiiler tarafından bulut olarak anlaşılmış ve Ali'nin bulutta olduğu şeklindeki inancın oluşmasında rol oynamıştır. Bkz. el-Malâtî, *a.g.e.*, s. 18-20; el-Lâlekâî, Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberî, *Şerhu Usûlu İ'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, (Thk.: Ahmed b. Sa'd b. Hamdan el-Ğâmidî), Riyad, 1995, IV, 1549 (Hadis no: 2822); el-Harkûşî, Abdumelik b. Muhammed b. İbrahim en-Nisâburî, *Şerefu'l-Mustafa*, Mekke, H. 1424/2003, III, 319. (Hadis No: 1060); Ebu's-Şeyh el-İsbehânî, Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Heyyân, *Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbuhu*, (Thk.: Salih b. Muhammed), Riyad, 1998, II, 197. (Hadis no: 307).

²⁰ el-Malâtî, *a.g.e.*, s.18.

²¹ Bazı kaynaklarda Sebeiyye ile Sehâbiyye aynı inanca sahip olan fırkalar olarak verilir. Böylece Sehâbiyye fırkası ile Sebeiyye fırkası aynı olmaktadır. Bkz. el-Malâtî, *a.g.e.*, s.18; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 174; es-Sefer b. Abdirrahman el-Havâlî, *Şerhu'l-Akideti't-Tahhâviyye*, s. 360 (el-Matkaba eş-Şamile el-İsdâr 3.61).

²² Bağdâdî bu fırkayı İslam'dan olmadıkları halde İslam'a nisbet edilen fırkaların başında zikreder. Bu fırkaya göre Ali bulutlardadır. Gök gürültüsü onun sesi, şimşek ise onun kamçısıdır. Bu nedenle onlar gök gürlemesi duyduklarında: “aleyke's-selam ya Emire'l-Müminin” derler. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 233-234.

²³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 174. Şehristânî, tavakkuf, gaybet, ricat, tenasüh, imamlarda cüzi ilahi olduğu gibi meseleleri ilk söyleyen fırkanın Sebeiyye olduğunu ifade eder. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 174.

²⁴ Mehmet Atalan, *Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, (doktora tezi, 2004), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 53. Sebeiyye tabirinin ilk dönem kullanımı için bkz.: Sönmez Kutlu, “İlk Mürciî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ”, *AİFD*, XXXVII, Ankara, (1997), s. 323.

1.2. el-Keysâniyye (الكيسانية): Bunlar Muhammed b. el-Hanefiyye'nin taraftarlarıdır. Bunlar onun ölmediğine, dünya kötülük ve zulümle dolduğu gibi, tekrar onu adalet ve iyilikle doldurana dek ölmeyeceğini iddia ederler.²⁵ Eş'arî, Keysâniyye'ye Râfıza içinde yer verir ve on bir fırkaya ayrıldığını söyler. Şehristânî ise onları Şia'nın beş ana grubundan biri olarak zikreder. Bu grubun Keysâniyye olarak adlandırılmasının nedeni, Hüseyin b. Ali'nin öcünü almaya kalkışıp insanları Muhammed b. el-Hanefiyye'ye biate çağıran el-Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî'ye²⁶ Keysân denilmesidir. Keysân'ın, Ali'nin mevlası veya öğrencisi olduğu da rivayet edilmektedir.²⁷ Kummî ve Nevbahtî'ye göre Muhtar'a Keysân denmesinin nedeni, Ebu Amra künyesiyle bilinen güvenlikten sorumlu komutanın Keysân adlı biri olmasıdır.²⁸ el-Bağdâdî, Beda fikrini Muhtar es-Sakafî'nin ortaya attığını belirtir.²⁹ Râzî, Keysâniyye'ye Ravâfız başlığı altında yer verir.³⁰

1.3. er-Ravendîyye (الرَوَندِيَّة): Bu fırka da diğer fırkalar gibi Râfıza fırkalarındandır.³¹ Eş'arî Râfıza'dan saydığı Keysâniyye'nin bir alt fırkası olarak bu grubu zikreder. el-Bağdâdî, bu konuda Eş'arî'ye uyar. Bunlar imâmetin vasiyetle Ebu Cafer el-Mansûr'a geçtiğini iddia etmişlerdir.³² Kummî ve Nevbahtî, bu fırkanın gulât ve Abbâsiyye Şia'sı fırkalarından olduğunu belirterek Abdullâh er-Râvendî'ye uyanlar olduğunu söyler.³³ Râzî ise bunların Ebu Hureyre er-Râvendî'ye tabi olanlar olduğunu ve imâmetin ilkin Abbas'ın hakkı olduğunu ileri sürdüklerini belirtir.³⁴ Eş'arî bu grubun, hilafetin Ebu Cafer el-Mansur'a sonradan vasiyetle geçtiği görüşünden dönüp, Hz. Peygamber'in baştan itibaren Abbas b. Abdulmutalib'i nass ile imam tayin ettiği ve böylece imâmet bu soydan devam ederek Ebu Cafer Mansur'a geldiği görüşüne vardıklarını söyler.³⁵

1.4. el-Mûsiyye (الموصية): el-Mûsiyye vasiyeti Cafer b. Muhammed'e yönlendirmiştir. Onlara göre vasiyet Cafer'de son bulmuştur. Cafer'den itibaren Râfıziler gruplara ayrılmış ve vasiyetin babadan oğula geçen bir miras olduğunu iddia etmişlerdir.³⁶ Eş'arî, Bağdâdî ve

²⁵ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 533-534.

²⁶ el-Muhtar es-Sakafî Hareketi ile ilgili bkz.: Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, 1993, s. 93-114.

²⁷ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.18; en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 24-25; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.38; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147.

²⁸ Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, 103.

²⁹ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.50-52.

³⁰ Razi, Ravâfız'ın; Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye ve Gulât olmak üzere temelde dört fırka olduğunu, Keysâniyye'nin ise birçok fırkaya ayrıldığını ancak bu fırkalardan dört fırkayı aktarmakla yetindiğini belirtir. er-Râzî, *a.g.e.*, s. 52, 62.

³¹ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 534.

³² el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.21; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.40. Eş'arî bu fırkayı er-Râvendîyye olarak isimlendirir. Râvendîyye fırkası, Keysâniyye'nin Hâşimiyye fırkasının bir alt grubu olarak da zikredilmiştir. Bkz. Muzaffer Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 20-21.

³³ Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, s.146, 168,176.

³⁴ er-Râzî, *a.g.e.*, s.63.

³⁵ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.21.

³⁶ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 534. en-Nâşî, bu grubu “مذاهب القائلين بالنسق” başlığı altında ele alarak en-Nâvûsiyye adını verir. Bkz., en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.46. Şehristânî, Cafer es-Sadık'ın; ölümünden sonra Abdullah, İsmail, Musa, Muhammed ve Ali adında beş oğlundan hangisinin nass ile imâmetinin belirtildiği hususunda Cafer'in taraftarlarının ihtilafa düşüp fırkalara ayrıldığını belirtir. Ali b. Cafer'i imâmeti üzerinde ihtilaf edilenler arasında zikretmesine rağmen onun imamlığını ileri süren bir fırka veya şahıstan söz etmez. İshak ve Abbas b. Cafer'i ise zikretmez. Bkz., eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 29. Cafer es-Sâdık'ın erkek çocukları; İsmail, Abdullah,

Şehristânî, Muhammed el-Bakır'ın vasiyetiyle imâmetin Cafer'e geçtiğini ve onun beklenen Mehdi olup ölmediğini iddia eden fırkaya Navûsîyye adını vererek İmâmiyye ana fırkasının altında zikrederler. Râzî de onlara uyar.³⁷ Eş'arî, bu fırkaya Râfıza altında yer verir.³⁸ Ayrıca bu fırka mensuplarının Basralı olan Aclâb b. Nâvûs adında bir adama tabi olanlar olduğunu ifade ederler.³⁹ Cafer es-Sâdik'ın (148/765) vefatından sonra onun imâmetini ileri süren taraftarları farklı fırkalara bölünmüş bu fırkalardan ilki ölümünü kabul etmeyip imâmeti onda devam ettiren Nâvusiye'dir.⁴⁰

1.5. el-Mubârekiyye (المباركية)⁴¹: Cafer'in, oğlu İsmail'e vasiyet ettiğini iddia eden Râfizi fırkasıdır. Onlara göre İsmail ölmemiş Cafer'in defnettiği şey sadece bir hurma kütüğü olup Cafer onu korumak için gizlemiştir. Böylece bunlar vasiyeti Cafer'in oğluna yönlendirmişlerdir. Aslında İsmail Cafer'den önce vefat etmiştir. Mezhebin mensupları Ramazan ayından iki gün önce oruç tutarlar ve bayramdan iki gün önce bayram ederler. Onlara göre, Ramazan ayı hilalin kaybolmasından itibaren onun tekrar kaybolmasına kadardır.⁴² Kummî ve Nevbahtî, bu fırkanın reisi olan İsmail b. Cafer'in mevlası Mubârek'in⁴³ ismine nisbetle onlara el-Mubârekiyye adının verildiğini söyler.⁴⁴ Eş'arî, Cafer'in imâmeti diğer çocuklarına değil sadece oğlu İsmail'e verdiğini ve daha babası hayattayken İsmail ölünce onun oğlu Muhammed b. İsmail'e imâmetin geçtiğini iddia eden fırka olarak Mubârekiyye'yi zikreder.⁴⁵ Bağdâdî ve Râzî, el-Mubârekiyye fırkasını İmâmiyye'nin bir alt fırkası olarak zikreder ve onların İsmail'den sonra imâmetin İsmail'in evladına ait olduğunu ileri sürdüklerini kaydeder.⁴⁶ Böylece er-Ressî'ye göre bu fırka

İshak, Abbas, Ali, Musa, Muhammed, Kızları, Ümmü Ferve, Esmâ ve Fatıma'dır. Amcası Hüseyin b. Ali Zeyne'l-Abidin'in kızı olan ilk hanımı Fatma'dan İsmail, Abdullah, Ümmü Ferve; Hamide el-Berberiyye adlı ikinci hanımından Musa, Fatıma, Muhammed; diğer hanımlarından da Abbas, Ali ve Esmâ olmak üzere on çocuğu olmuştur. Bkz., Mehmet Atalan, *Cafer-i Sadık*, Ankara, 2013, s. 42-43.

³⁷ er-Râzî'nin eserinde bu fırkanın ismi en-Nâmûsiyye olarak geçer. Bu isim hem Kahire hem de Beyrut baskısında bu şekildedir. Muhtemelen bu bir yazım hatasıdır. Çünkü birçok kaynak bunu en-Nâvûsiyye olarak verir. Bkz., er-Râzî, *a.g.e.*, Kahire, 1938, s. 53. Krş.: er-Râzî, *a.g.e.*, Beyrut, 1402/1982, s. 53.

³⁸ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.21. Eş'arî'nin Râfıza terimini İmâmiyye ile eş anlamlı kullandığı göz önünde bulundurulursa onun bu fırkayı diğer zikredilen müelliflerden farklı ele almadığı söylenebilir. Bkz. el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 16-17.

³⁹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 25; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 53, 61; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 166; Neşvânû'l-Himyerî, Ebu Said, *el-Huru'l-İyn*, (Thk.: Kemal Mustafa), Beyrut, 1985, s. 216. Nâvûsiyye nisbesiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Onun Basralı Aclân b. Nâvûs adıyla anılan biri olduğunu söyleyenler olduğu gibi bu nisbenin Nâvûs adında bir köye (yerleşim yerine) ait olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, s.195; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 166; Neşvânû'l-Himyerî, *a.g.e.*, s.216, 305.

⁴⁰ Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 26.

⁴¹ Geniş bilgi için bkz.: Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 29-35.

⁴² er-Ressî, *a.g.e.*, I, 534. İsmaili ve İsmaili olmayan bir çok kaynak Cafer'in oğlu İsmail'in kefenini açarak yüzünü cenazeye katılanlara gösterdiğini belirtir. Hatta üzerindeki Abbasi iktidarının baskısını hafifletmek için İsmail'in ölümüne sözlü ve yazılı tanıklar tutmuştur. Bkz. Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 42-43. Bu er-Ressî'nin de belirttiği gibi İsmail'in daha babası Cafer sağken vefat ettiğini gösterir.

⁴³ Eş'arî, fırkanın liderlerinden olan Mubârek adlı kişiye nisbetle bu fırka bu adı almıştır der. el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁴ Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁵ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁶ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.53; er-Râzî, *a.g.e.*, s.54. el-Bağdâdî, İsmâiliyye'yi İmâmiyye fırkasının bir grubu olarak ele alır. Bu hususta dikkat çekici olan şey onun hem İsmâiliyye'yi hem de Mubârekiyye'yi İmâmiyye mezhebinin birer fırkası olarak zikretmesidir. Ayrıca ona göre Ensab yazarları kitaplarında İsmail b. Cafer'in ardından soyunu devam ettirecek evlat bırakmadığını belirtmişlerdir. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 53. er-Ressî ise

mensupları Cafer'den sonra İsmail'in imâmetini savunan fırkayken –ki bu İsmâiliyye fırkasıdır- el-Bağdâdî'ye göre bu fırka İsmail'den sonra imâmeti İsmail'in evlatlarında gören bir fırkadır. Şehristânî, İsmail'in imâmetini savunan ve onun babası Cafer daha hayattayken öldüğünü reddeden grubun Mubârekiyye olduğunu ifade ederek İmâmiyye ana fırkası altında zikreder.⁴⁷ Mubârekiyye fırkası İsmaililiğin başlangıcı olarak kabul edilebilir.⁴⁸ Çağdaş çalışmalar, Mubârek isminin İsmail'e verilen bir lakap ve müstear bir isim olma ihtimalini güçlü bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁹ Böylece Mubârekiyye fırkasının nisbet edildiği kişinin İsmail b. Cafer olması kuvvetle muhtemeldir.

1.6. el-Fathiyye (الفتحية): Zurâre,⁵⁰ Hamrân ve Bukeyr, Muhammed b. Muslim, Ammâr es-Sâbâtî ve Muaviye b. Ammâr'ın tabi olduğu Rafizî fırkasıdır. Onlara göre Cafer, oğlu Abdullah'a vasiyet etmiş bu açıdan kendisinden sonra gelen imam odur. Sonra Abdullah da Musa'ya vasiyet etmiştir.⁵¹ el-Bağdâdî, bu fırkayı Ammâr adındaki fırka liderine atfen el-Ammârîyye adıyla ve İmâmiyye mezhebinin alt fırkalarından biri olarak zikreder. Ayrıca el-Aftah⁵² lakaplı Abdullah b. Cafer'e tabi olduklarından onlara el-Eftahiyye de denildiğini söyleyerek bu konuda Eş'arî'ye uyar.⁵³ Kummî ve Nevbahtî bu fırkaya er-Ressî gibi el-Fathiyye adını verir.⁵⁴ Şehristânî, Cafer'in vefatından sonra, imâmetin hayatta olan en büyük

İsmâiliyye fırkasından hiç söz etmemektedir. Yaptığı tasnifte sadece el-Mubârekiyye grubuna yer vermektedir. eş-Şehristânî, İsmail'in babası hayattayken ölmediğini ve imamın o olduğunu söyleyenleri Mubârekiyye, daha sonra imâmeti İsmail'in evlatlarında sürdürenlerin İsmâiliyye olduğunu söyler. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 29. Bu durumda Mubârekiyye fırkasının İsmâililiğin ilk şekli veya ilk ismi olduğu söylenebilir. er-Ressî belki de sadece Mubârekiyye fırkasına (ismine) tanık olmuş, İsmâililik ise sonradan olduğundan veya sonraki bir isimlendirme olduğundan yahut er-Ressî gizli davet dönemine denk gelen dönemde yaşamış olduğundan İsmail'in taraftarları onun ismini bu dönemde dile getirmediğinden, İsmâiliyye fırkasını zikretmemiştir.

⁴⁷ Şehristânî, “el-İsmâiliyyetu'l-Vâkıfa” ismini Mubârekiyye fırkasına vererek onu meşhur İsmâiliyye fırkasından ayırır. Bunların imâmeti önce İsmail b. Cafer'de sonra da onun oğlu olan Muhammed b. İsmail'de gören fırka olduğunu belirtir. Ona göre bundan sonra önce imâmeti bu soydaki gizli imamlara sonra da zahir ve kaim olan imamlara veren grup Bâtunî fırka olup bu firkadan farklıdır. Bkz., eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 29, 168.

⁴⁸ Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 34.

⁴⁹ Bkz., Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 32-33.

⁵⁰ Ammârîyye'den bir grup Zûrâre'nin Abdullah'ın imam olduğu şeklindeki görüşlerinde devam ettiğini iddia ederken; diğer bir grup ise onun önceleri Abdullah b. Cafer'in imâmetini savunmuş olduğunu ancak Abdullah'a sorduğu bazı sorulara cevap alamayınca sonradan bundan vazgeçip Musa b. Cafer'in imâmetini savunduğunu ve onun taraftarlarının Zûrariyye ve Temimiyye olarak zikredildikleri ifade edilir. el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 28; Krş.: el-Keşşî, Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz, *Ricâlu'l-Keşşî*, Beyrut, 2009, s. 113.

⁵¹ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 535-537. Şehristânî, Zurâre b. A'yun, Ammâr es-Sâbâtî ve el-Mufaddal b. Amr'ı el-Mûseviyye veya el-Mufaddaliyye fırkasına tabi olanlar olarak zikreder. Bkz. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 168.

⁵² Abdullah, Cafer es-Sadık'ın vefatından sonra geriye kalan en büyük oğlu olup İsmail'le anne baba bir öz kardeşidir. Anneleri Fatıma binti el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali'dir. Ayaklarının Eftah (düz taban/basık-geniş) olmasından dolayı el-Aftah lakabıyla anılmıştır. Bkz., en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 46; el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 27-28; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 62; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167.

⁵³ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 27-28; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴ Kummî ve Nevbahtî bu fırkanın Fathiyye olarak isimlendirilmesini sebebiyle ilgili iki rivayet zikreder. Birincisi ve en çok aktarılan rivayet: Abdullah b. Cafer'in ayak veya başının basık-geniş olmasından dolayı kendisine el-Eftah lakabı verilmiştir. Bu fırka onun imâmetini ileri sürdüğünden onlara el-Eftahiyye denildi. İkinci rivayet ise bu fırkanın lideri Kufeli Abdulah b. Fetih olmasından dolayı ona nisbetle fırkaya bu isim verilmiştir. Kummî ve Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 210.

oğlu Abdullah el-Eftah'ın hakkı olduğunu savunduğunu belirttiği bu fırkayı el-Eftahiyye adıyla İmâmiyye ana fırkasının bir grubu olarak zikreder.⁵⁵

1.7. el-Mufaddaliyye (المفضلية): Musa'nın Cafer'in vasisi olduğunu ve Cafer'den sonra imam olduğunu ileri süren Rafizî fırkadır.⁵⁶ Bağdâdî, Cafer'den sonra imâmetin onun oğlu Musa'da olduğunu ve onun da sağ olup beklenen Mehdi olduğunu savunan fırkaya el-Mûseviyye adını verir ve İmâmiyye'nin bir kolu olduğunu belirtir.⁵⁷ Şehristânî, Cafer'in ismen ve nassan Musa'nın imâmetini belirttiğini söyleyen bu fırkaya hem el-Mûseviyye hem de el-Mufaddaliyye adını vererek onu İmâmiyye ana fırkasının bir grubu olarak ele alır.⁵⁸ Cafer'in imamlığını savunan Şii gruplardan İsmailiyye hariç diğer fırkaların hemen hemen tümü özellikle Abdullah el-Eftah'ın vefatından sonra Musa Kazım'ın imamlığı üzerinde birleşmişlerdir.

1.8. es-Subtiyye (السبئية): Rafizî fırkalardan olup Cafer'in oğlu Muhammed için vasiyette bulunduğunu, Cafer'den sonraki imamın o olduğunu ve kayıp olduğunu söylerler.⁵⁹ Muhammed b. Cafer es-Sâdık'ın⁶⁰ imâmetini ileri süren bu fırkayı en-Nâşî, es-Sumtiyye olarak,⁶¹ Eş'arî, bu grubun liderlerinden olan Yahya b. Ebu Sumayt'e (سميط) nisbetle bu fırkanın es-Sumaytiyye (السميطية) olarak isimlendirildiğini söyler.⁶² Bağdâdî ve Şehristânî, Şumaytiyye (الشميطية) adıyla ve İmâmiyye ana fırkasının altında zikrederler.⁶³ Kaynaklarda bu fırka Şumtiyye (الشمطية) ve Sumtiyye (السمطية) olarak da adlandırılmaktadır.⁶⁴

⁵⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167. Abdullah el-Eftah babası Cafer'den yaklaşık yetmiş gün sonra geride bir halef bırakmadan ölmüştür. Bkz., eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167. Bu durum onun imâmetini savunan bir veya iki küçük grup hariç neredeyse tümünün Musa'nın imâmetine dönmesine yol açmıştır. Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 28.

⁵⁶ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 537.

⁵⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 53,63. Bağdâdî, Hattâbiyye'nin bir kolu olarak zikrettiği Mufaddal es-Sayrefiyy'e nisbet olunan, Cafer'in ilah olup nebi olmadığını savunan ayrıca Cafer Ebu'l-Hattab'tan teberri ettiği için ondan teberri eden fırka olarak zikreder ki bu er-Ressî'nin ifade ettiği fırka değildir. Aralarında isim benzerliğinden başka bir alaka yoktur. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 249-250. Bu fırkanın, Navûsiyye gibi gulât Şii fırkalar içinde zikredilen ve Hattâbiyye'nin bir kolu olarak görülen Mufaddaliyye fırkasından farklı olması gerekir. Krş., Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sadık" *DİA*, VII, Ankara (1993), 1; Hasan Onat, "Hattâbiyye", *DİA*, XVI Ankara (1997), s. 492.

⁵⁸ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 168.

⁵⁹ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 537-538; el-Meclisî, bu fırkayı es-Sıbtıyye adıyla Yahya b. Ebi Sıbt'a nisbet eder. Bkz. el-Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Tahran, 1301, IX,137. Mustafa Öz, Cafer'in ölmediğini tekrar dönüp dünyaya hakim olacağını iddia eden Şii fırkanın Şümetiyye olduğunu ifade eder. Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, İstanbul, 2011, s.181.

⁶⁰ Muhammed b. Cafer es-Sâdık, künyesi Ebu Cafer olup Dîbâc lakabıyla anılmıştır. Cafer'in en küçük oğludur. Cürcan'da 203/818 yılında vefat etmiştir. Yüzünün güzelliğinden dolayı ona Dîbâc lakabı verilmiştir. Abbasi iktidarına karşı başarısız bir ayaklanma gerçekleştirmiştir. Bu nedenle Zeydiler onun Zeydiyye mezhebine mensup olduğunu dile getirirler. Zehebî onun imâmete layık olduğunu söyler. Bkz. ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Naim), Beyrut, 1413/1993, X, 104-105; Cedbân, Abdülkerim Ahmed, "Mukaddime" *Mecmu Kutub ve Resâil el-İmama el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, San'a, 2001, I, 537-538, dipnot: 8.

⁶¹ en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 47.

⁶² el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 27.

⁶³ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 61-62; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167.

⁶⁴ Yazma nüshada her ne kadar açık bir şekilde (السبئية) olarak yazılmışsa da muhakkik Cedbân, yazmadaki ismin yanlış veya kalem sürçmesi olmasının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Cedbân, *a.g.e.*, dipnot: 7. I, 537.

1.9. el-Hattâbiyye (الخطابية): Bu Rafizî fırkaya göre imâmet Cafer'den el-Hattâb'a intikal etmiştir. Cafer ise kayıp olup dönüncüye kadar Cafer'in halifesi ve vasisi el-Hattâb'dır.⁶⁵ Bağdâdî, bu fırkayı gulât fırkalarından sayarak⁶⁶ onların İslam olmadıkları halde İslam'a nisbet edilen fırkalarından olduklarını belirtir.⁶⁷ Fırkaya adını veren Ebu'l-Hattâb önceleri imamların nebi olduklarını sonradan onların ilah olduklarını iddia etmiş,⁶⁸ bilahare de kendisinin ilahlığını iddia etmiştir. Onlara göre kendilerine muhalif olan fırkalara karşı yalancı şahitlikte bulunmak caizdir. el-Hattâbiyye, her dönemde biri natık (konuşan) diğeri samit (susun) iki imamın varlığını gerekli gördüğünden Peygamber dönemine Ali'nin samit Nebi'nin (s.a) natık imam olduğunu; Nebi'den (s.a) sonra ise Ali'nin natık imam olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca imamların gaybı bildiklerini söylemişlerdir.⁶⁹

1.10. el-Vâkıfa ve el-Memtûriyye (الواقفة والممطورية): Musa'nın taraftarları olan Rafizî fırkadır. Onlara göre Musa sağdır. Dünya zulüm ve kötülükle dolduğu gibi, Musa onu tekrar adalet ve iyilikle doldurana dek ölmeyecektir. Böylece bu grup Musa'nın imâmeti üzerinde vakfeder ve ondan sonra imam kabul etmezler.⁷⁰ er-Ressî'nin bu grup hakkında serdettiği görüşlerin tamamını Eş'arî de aynen aktarır ve bu fırkaya aynı zamanda el-Mamtûre de denildiğini söyler.⁷¹ en-Nâşî, el-Vâkıfa ile el-Memtûriyye fırkalarını farklı görür. Ona göre Musa'nın ölmediğini söyleyen el-Vâkıfa fırkasıdır. "Ölüp ölmediğini bilmiyoruz" diyen gruba el-Memtûriyye adını vermez. Bunun yerine eş-Şükkâk adını verir.⁷² Nevbahtî ve Eş'arî, muhalifleri tarafından el-Vâkıfa'ya el-Memtûriyye adının verildiğini söyler.⁷³ Bağdâdî, bu fırkayı el-Mûseviyye adıyla İmâmiyye fırkalarından biri olarak zikreder. Ayrıca bu fırkaya

Râzî, (الشمطية) Şumtiyye olarak zikreder. er-Râzî, *a.g.e.*, s. 54. Yahya b. Ebu Şumeyt (شميط) taraftarı olduklarından bu ismi almışlardır. Bkz. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 167.

⁶⁵ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 538. Krş. en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 47. Kummî, Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Esedî'nin (138/755) taraftarları olan gruba Hattâbiyye fırkası adını verir ve bunların Halis İsmâiliyye olduğunu belirtir. Bkz., Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 197. Ebu'l-Hattâb'ın ölümünden sonra batını yorumlarla üretilen gulât fikirler Hattâbiyye taraftarları vasıtasıyla İsmâiliyye'ye taşınmış ve batını bir mezhep halini almış ve sonradan Dürzilik ve Nusayrilik gibi batını gulât fırkaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bkz., Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, V, İstanbul (1992), s. 192.

⁶⁶ Eş'arî ve Râzî, Hattâbiyye'yi gulât fırkalarından sayar. el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.5,10; er-Râzî, *a.g.e.*, s.58. Hattâbiyye ve kollarından çoğu farzları ve haramları bir takım tevillerle geçersiz kılmalarından ve bazı haramları helal görmelerinden dolayı İbâhiyye içinde de mütalaa edilmiştir. Ayrıca bidat ehlinin şahitliğini kabul eden fıkıhçılar, hasımları aleyhine yalan söylemeyi caiz gören Hattâbiyye mensuplarını bundan istisna etmişlerdir. Bkz., Hasan Onat, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, Ankara (1999), 253; H. Yunus Apaydın, "Şahit", *DİA*, XXXVIII, Ankara (2010), s. 281.

⁶⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 230,232, 247; Krş.: er-Râzî, *a.g.e.*, s. 56, 58.

⁶⁸ en-Nâşî, Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebi Zeyneb'in bir grup taraftarıyla hac yaparken Cafer'i kast ederek: "Lebbeyke Cafer lebbeyk, lebbeyke la şerike leke" dediklerini belirtir. Bkz., en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 41. Muzaffer Tan, yaptığı araştırma neticesinde İsmail b. Cafer'in Hattâbiyye gibi Şii gulât fırka ve şahıslarla ilişki içinde olduğu kanaatine varmıştır. Bkz., Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s. 39, 52.

⁶⁹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 10; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 247-248.

⁷⁰ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 538. Vâkıfiyye'ye göre kaim el-mehdi Musa el-Kazım'dır. O ölmemiştir. Mustafa Öz, Mehdilik, *DİA*, XXVIII, Ankara (2003), s. 385.

⁷¹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁷² en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 47.

⁷³ Kummî/Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 222; el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.29; Muhammed Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, (Çev.: Mahfuz Söylemez - Mehmet Ümit - Cemil Hakyemez), Ankara, 2011, s. 316.

karşıtları tarafından kötuleyici olarak el-Memtûriyye adının verildiğini belirtir.⁷⁴ Şehristânî ise bu fırkanın Musa b. Cafer'in ölümünden sonra ortaya çıktığını, "ölüp ölmediğini bilmiyoruz" diyenlere Memtûriyye; "sağdır ölmemiştir gaybetten sonra çıkıp gelecektir" diyenlere vâkıfa; "kesin olarak ölmüştür" diyenlere ise Kat'iyeye denildiğini belirterek bu fırkaları el-Musevîyye ve el-Mufaddaliye başlığı altında İmâmiyye'nin alt grupları olarak ele alır.⁷⁵ Râzî ise Musa b. Cafer'in ölmeyip gaib olduğunu ileri süren fırkaya el-Memtûriyye adını verir.⁷⁶

1.11. el-Kat'iyeye (القطعية): Ali b. Musa'nın⁷⁷ taraftarları olan Rafizî fırkadır.⁷⁸ en-Nâşî ve Eş'arî, Musa'nın kesin olarak öldüğünü ve imâmetin ondan sonra oğlu Ali'ye geçtiğini söyleyen fırkaya el-Kat'iyeye ismini verirler. Onlara göre, Musa'nın öldüğüne kati olarak inandıkları için bu gruba Kat'iyeye adı verilmiştir.⁷⁹ Cumhuru Şia bu fırkaya mensuptur.⁸⁰ Malâtî Kat'iyeye'yi iki fırkaya ayırır. Ona göre Muhammed ve Ali üzerinde kat'ı yapanlar el-Kat'iyetü'l-Uzma fırkasıdır. er-Rıza üzerinde kat'ı yapıp ondan sonra imam yoktur diyenler el-Kat'iyetü'l-Kusra fırkasıdır. Ancak bunlar diğer bütün görüşlerinde kendilerinden önceki kardeşleri olan el-Kat'iyetü'l-Uzma grubuna uyarlar.⁸¹ Bağdâdî, el-Kat'iyeye olarak adlandırdığı bu fırkaya el-İsnâşeriyye de denildiğini ifade ederek bu fırkayı İmâmiyye ana fırkasının bir kolu olarak zikreder.⁸² Şehristânî, İmâmiyye'nin bir kolu olarak zikrettiği İsnâşeriyye'nin Kat'iyeye olarak adlandırıldıklarını ifade eder.⁸³ Râzî, Musa b. Cafer'in kesin olarak öldüğüne karar verenlere Kat'iyeye adını verir.⁸⁴ Kat'iyeye kavramının İsnâşeriyye yani on iki imamı kabul eden Şii fırka için de kullanılması daha sonra olmuştur. On iki imamı kabul edenleri ifade edecek şekilde kullanım er-Ressî döneminde söz konusu değildir. Çünkü daha onuncu imam Ali en-Nakî ve on birinci imam Hasan el-Askerî hayattayken er-Ressî vefat etmiştir.⁸⁵ Sonuçta Musa el-Kazım'ın gerçekten vefat etmiş olduğuna inanan bütün imâmi fırkalar Kat'iyeye ismiyle meşhur olmuşlardır.⁸⁶

⁷⁴ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 63-64. Rivayete göre Kat'iyeye'ye mensup Yunus b. Abdurrahman el-Kummî bazı el-Müseviyye taraftarlarıyla tartışmış ve onlara: "Benim gözümde siz, yağmurda ıslanmış köpekten daha düşük ve alçaksınız" demiştir. Bu isim buradan gelmektedir. Ayrıca birine dinsiz demek için ona "memtûre" denilirdi. Bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 64; Cevad Meşkûr, *a.g.e.*, s. 317.

⁷⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 168-169.

⁷⁶ er-Râzî, *a.g.e.*, s. 54.

⁷⁷ Eseri tahkik eden Cedbân bu ismin bütün yazmalarda Ali b. Muhammed olarak yazılmış olduğunu ve bunun hata olduğunu doğru olanın Ali Rıza b. Musa el-Kâzım olması gerektiğini belirtir. Cedbân, *a.g.e.*, I, 538, dipnot: 4.

⁷⁸ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 538.

⁷⁹ en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 47; el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 17.

⁸⁰ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 17.

⁸¹ el-Malâtî, *a.g.e.*, s. 33.

⁸² el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 64. el-Bağdâdî, Rafizi fırkalardan saydığı İmâmiyye ana fırkasının on beş fırkaya ayrıldığını ifade ederek bu fırkalar içinde hem Kat'iyeye'yi hem de İsnâşeriyye'yi müstakil birer İmâmiyye fırkası olarak sayar. Fakat bu fırkaları tek tek ele alıp açıklamalara giriştiğinde Kat'iyeye'yi başa çekip onlara aynı zamanda İsnâşeriyye denildiğini söyler. Böylece aslında bu fırkaların sayısı on dört olur. Bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 53, 64. Kitaplarını 73 fırka esasına göre tasnif eden müelliflerin hemen hemen hepsinde bu çelişki göze çarpmaktadır.

⁸³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 169.

⁸⁴ er-Râzî, *a.g.e.*, s. 54.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz.: Bozan, *a.g.e.*, s. 37, 174, 176, 201vd.

⁸⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "İsnâşeriyye", *DİA*, XXIII, Ankara (2001), s. 142.

1.12. el-Bişriyye (البشرية): Rafizîlerden bir fırka olup bunlar da Ali b. Muhammed'in taraftarlarıdır. Onlara göre zamanın imamını tanıdıktan sonra kişinin namaz, oruç, zekât ve hac gibi hiçbir farzı eda etmesi gerekmez. "Sahibimizin (imamımızın) hükmü zahir olana dek yani imam iktidara gelene dek bunlardan hiçbirinden mesul değiliz. Çünkü biz fetret dönemindeyiz. Ahkâm ve farzlar tağyir ve tebdil edilmiştir. Kıyamete kadar bunlardan hiçbir şeyle sorumlu değiliz" derler.⁸⁷ en-Nâşî, bu fırkaya Beşriyye adını vererek onların Muhammed b. Beşir'in ashâbı olduğunu; önceleri Cafer b. Muhammed'in imâmetini savunduklarını sonradan ise Beşir'in, kendisine imâmetin intikal ettiğini gaybı bildiğini, ölüleri dirilttiğini ve rububiyet iddia ettiğini zikreder.⁸⁸

SONUÇ

Mu'tezilî düşünce sistemini Zeydiliğe taşıyan Zeydî kelâmın kurucusu ve Zeydiyye'nin önde gelen imamı olan er-Ressî, aynı zamanda erken dönem müelliflerdendir. Yazmış olduğu *er-Redd ala'r-Ravâfiz min Ehli'l-Guluvv* adlı eserinde Şia fırkalarını zikretmiştir. er-Ressî'nin 169/785 yılında doğduğu 246/860 tarihinde vefat ettiği göz önüne alındığında onun Şii fırkalarla ilgili verdiği bilgilerin önemi ortaya çıkmaktadır. Üstelik dönemin Ehl-i beyt alimi olarak bizzat kendisi, İmâmiyye'nin yedinci imamı Musa Kazım'dan itibaren Ali er-Rıza, Muhammed et-Taki, Ali en-Naki ve Hasan el-Askerî dönemlerine tanıklık etmiştir.

Şia'nın hem İmâmî ve İsmâilî hem de Zeydî fırkalarının daha teşekküllerini tam olarak tamamlamamış oldukları bir dönemde er-Ressî yaşamıştır. O bu özelliğiyle dönemin tanığıdır. Böylece onun Şia ile ilgili verdiği bilgiler ilk elden veriler niteliğindedir.

er-Ressî, Şii olduklarını ileri süren grupların sayısının on üç olduğunu belirtir. Bütün bu gruplar Şia adı altında birleşiyorlarsa da ona göre temelde iki ana fırka vardır. Biri er-Ressî'nin de mensup olduğu Zeydiyye'dir. Aynı zamanda kurtuluşa eren tek fırka da budur. Diğer on iki fırka ise, aralarında görüş ayrılığı var olmakla birlikte, hepsi Râfıza fırkasına mensup olup bütün bu Rafizi fırkalar cehennemliktir. er-Ressî'nin, Rafizilerin İslam yolunda olmadıklarına dair Ehl-i beyt alimlerinin icma ettiğini belirtmesi dikkat çekicidir.

Klasik İslam Mezhepleri Tarihi yazarları üç temel metod çerçevesinde mezhepleri tasnif etmişlerdir. Bunlar: Fikir, şahıs ve kronolojik tasniflerdir.⁸⁹ Eş'arî, mezhepleri aynı eserin bir bölümünde şahıs, diğer bir bölümünde ise fikir merkezli olarak ele almıştır. Ancak çoğu yazarlar bu tasnif sistemlerinden sadece bir tanesini kullanmışlardır. Kronoloji esas alınarak yapılan tasniflere daha çok Şia mezhebine dair yazılan eserler ve bazı eserlerin Şia bölümünde rastlanmaktadır.⁹⁰

⁸⁷ er-Ressî, *a.g.e.*, I, 539.

⁸⁸ en-Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.41. Şii gulât fırkalardan sayılan bu fırkaya adını veren Sihirbaz ve hokkabaz olan Muhammed b. Beşir el-Kûfî olup Cafer hakkında aşırı gitmiştir. Beş vakit namaz ve oruç hariç diğer hükümleri geçersiz saymış bazı haramları da mubah görmüştür. Bazı kaynaklarda bu mezhebe Memtûriyye adı da verilmiştir. Bkz., Cevad Meşkur, *a.g.e.*, s. 84; Onat, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, 253.

⁸⁹ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara, 1983, s. 13.

⁹⁰ Örneğin el-Nâşî el-Ekber'in *Mesâilu'l-İmâme, Kitâbu Usûlu'n-Nihal* adlı eseri; Kummî ve Nevbahtî'nin *Şii Fırkalar* esri ve Kâdî Abdülcebbar'ın yaptığı Şia tasnifi böyledir. Kâdî Abdülcebbar'ın tasnifi için Bkz.,

Şii bir fırkanın farklı bir isimle anılması için er-Ressî imâmet meselesinde diğer Şii gruplardan farklı bir imamın imâmetine veya farklı bir imâmet inancına sahip olmasını adeta şart koşar. Bu nedenle zikrettiği fırkalarda değindiği temel belirleyici faktör Şii grupların imam ve imâmet inançlarıdır. O halde bazı çağdaş araştırmacıların da dikkat çektiği imam merkezli tasnif sisteminin⁹¹ ilk uygulayıcı müelliflerden birinin er-Ressî olduğu söylenebilir. er-Ressî'ye göre fırkanın Ehl-i beyt'ten kimin imâmetini benimsedikleri birinci önceliklidir. Şii fırkaların imâmetle ilgili görüşleri ise ikincil önem sırasını teşkil eder.

er-Ressî'nin imam merkezli bir tasnif sistemini benimsediği görülür. Mesela: Bağdâdî, el-Keysâniyye fırkasını el-Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sekafî'ye tabi olanlar olarak tanımlayıp tasnif eder. Daha sonra Bağdâdî onların görüşlerini aktardığında onların Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini savundukları söyler. er-Ressî ise el-Keysâniyye fırkasını Muhammed b. el-Hanefiyye'nin taraftarları olarak tanımlayıp tasnif eder.

Fathiyye fırkası bir yana tutulursa er-Ressî, Râfıza ana başlığı altında yer verdiği hiçbir fırkayı Ehl-i Beyt imamlarının ismiyle adlandırmamıştır. Ayrıca Fathiyye, Abdullah b. Cafer'in lakabından mülhem bir isim olup bizzat onun adı değildir. Örneğin Bağdâdî ve Şehristânî Musa b. Cafer'in imâmetini ileri sürdükleri için el-Mufaddaliyye fırkasına Musa b. Cafer'e nisbetle el-Mûseviyye adını verirken er-Ressî ise bu fırkayı el-Mufaddaliyye adıyla zikreder. Bu ve benzeri farklar er-Ressî'nin, Şia'nın firkalaşmasında imamların dolaylı etkisini kabul etse bile muhtemelen doğrudan bir rollerinin olmadığına inandığını gösterir. O imamların adeta dışında gerçekleşen bu firkalaşmanın mimarları olarak Şii taraftarlar ile Şii dâî ve liderleri görür.

er-Ressî'nin kendisini de mensup gördüğü Şia'yı 12+1 şeklinde tasnif etmesi, onun Hanefî firak geleneğinde de kullanılan mezhepleri 6 ana fırka, her ana fırkanın altında 12 alt fırka ve buna ilaveten kurtuluşa eren fırka şeklindeki taksimi (6x12+1=73) akla getirmekle birlikte bunu tespit edebilmek güçtür. Her ne kadar onun Şii fırkalardan biri olarak gördüğü Zeydiyye'yi kurtuluşa eren tek fırka olarak zikrettiği açıksa da *er-Redd ala'r-Ravâfiz min Ehli'l-Guluvv* adlı eserine dayanılarak er-Ressî'nin, 73 fırka tasnifi ve bu konudaki hadise bakışı hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ancak 73 fırka hadisini veya en azından bu hadisin kaynaklık ettiği fırkayı naciye düşüncesini benimsemiş olması muhtemeldir.

Orhan Ş. Koloğlu, "Kâdı Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî 'Makâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 (2003), s. 228.

⁹¹ Metin Bozan, "Şii Fırkaların Tasnifi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI-1, Diyarbakır (2004), s. 23.

KAYNAKÇA

Abrahamow Binyamin, “Kâsım b. İbrahim’in İmâmet Teorisi” (Çev.: Mehmet Ümit), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/7-8, Çorum (2005), s.155-179.

Ak, Ahmet, “Risâle fî Beyânî Gürûhi Ehli’-d-Delâ ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî’ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi” *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, (2008), s. 287-310.

Apaydın, H. Yunus, “Şahit”, *DİA*, XXXVIII, Ankara (2010), s. 278-283.

Atalan, Mehmet, *Cafer-i Sadık*, Ankara, 2013.

Atalan, Mehmet, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca’fer es-Sâdık’ın Yeri*, (doktora tezi, 2004), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara, 1983.

el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne’l-Fırak*, (Thk.: Mıhammed Muhyiddin Abdulhamid) Beyrut, 1995.

el-Belhî, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka’bî, *Kitâbu’l-Makâlât*, el yazması, (Dr. Raci el-Kürdî özel kütüphanesi).

Bozan, Metin, “Şii Fırkaların Tasnifi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/I, Diyarbakır (2004), s. 21-37.

Bozan, Metin, *İmâmiyye’nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul, 2009.

Cevad Meşkur, Muhammed, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*; (Çev.: Mahfuz Söylemez - Mehmet Ümit - Cemil Hakyemez), Ankara, 2011.

Dalkılıç, Mehmet “Abdülkerîm eş-Şehristânî’nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, *Milel ve Nihal*, V/I, İstanbul (2008), s.141-155.

Ebu’ş-Şeyh el-Esbehânî, Abdullah b. Muhammed b. Ca’fer b. Heyyân, *Ahlâku’n-Nebî ve Âdâbuhu*, (Thk.: Salih b. Muhammed), Riyad, 1998.

el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmîyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi “İsnâaşeriyye” *DİA*, XXIII, Ankara (2001), s. 142-147.

Gökalp, Yusuf *Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı*, (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gökalp, Yusuf “Zeydiyye”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara (2012), s. 215-242.

Gökalp, Yusuf “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, (2007), s. 55-92.

Gökalp, Yusuf, “İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye’nin İmamiyye’ye Yönelik Eleştirileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, (2014), s.89-126.

- el-Harkûşî, Abdulmelik b. Muhammed b. İbrahim en-Nisâburî, *Şerefu'l-Mustafa*, Mekke, 1424/2003.
- İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V, İstanbul (1992), s. 190-194.
- el-Kâsım er-Ressî b. İbrahim b. İsmâil, *er-Redd ala'r-Ravâfız min Ehli'l-Guluvv*, (Mecmû' Kutub ve Resâil, içinde), (Thk.: Abdülkerim Ahmed Cedebân), San'a, 2001.
- el-Keşşî, Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz, *Ricâlu'l-Keşşî*, Beyrut, 2009.
- Koloğlu, Orhan Ş. "Kâdı Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî 'Makâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, Bursa (2003), s. 203-255.
- Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar*, (Çev.: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu), Ankara, 2004.
- Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", *AİFD*, XXXVII, Ankara, (1997), s. 317-331.
- el-Lâlekâî, Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberî, *Şerhu Usûli İ'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, (Thk.: Ahmed b. Sa'd b. Hamdan el-Ğâmîdî), Riyad, 1995.
- el-Malâtî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red*, (Thk.: Muhammed Zahid Kevserî), Kahire, 1977.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Tahran, 1301.
- en-Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Şirşir el-Enbârî, *Mesâilu'l-İmâme, Kitâbu Usûlu'n-Nihal*, (Thk.: Josef Van Ess) Beyrut, 1971.
- Neşvânû'l-Himyerî, Ebu Said, *el-Huru'l-İyn*, (Thk.: Kemal Mustafa), Beyrut, 1985.
- Onat, Hasan, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)" *AÜİFD*, XXXVI, Ankara (1997), s. 79-116.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara, 1993.
- Onat, Hasan, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, Ankara (1999), s. 252-254.
- Onat, Hasan, "Hattâbiyye", *DİA*, XVI, Ankara (1997), s. 492-493.
- Öz, Mustafa *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, İstanbul, 2011.
- Öz, Mustafa, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA* VII, Ankara (1993), s. 1-3.
- Öz, Mustafa, "Mehdilik", *DİA*, XXVIII, Ankara (2003), s. 384-386.
- Öztürk, Resul, *Kasım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Van, 2008.
- er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (Thk.: Ali Samî en-Neşşâr), Beyrut, 1402/1982.
- es-Sefer b. Abdirrahman el-Havâlî, *Şerhu'l-Akideti't-Tahhâvîyye*, (el-matkaba eş-Şamile el-İsdâr 3.61).

- eş-Şehristânî, *el-Milel ve 'n-Nihâl*, (Thk.: Muhammed Seyyid Geylânî) Beyrut, 1404/1984.
- Tan, Muzaffer, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi”, *AÜİFD*, XLIX/II, Ankara (2008), s. 121-152.
- Tan, Muzaffer, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul, 2010.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul, 1998.
- ez-Zehbî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Naim), Beyrut, 1413/1993.